

Jo Spaans

POLITIEK, RELIGIE EN SAMENLEVING IN VLAERDINGS REDEN- RIJCK-BERGH

(Bart Ramakers e.a. (red.), *Op de Hollandse Parnas. De Vlaardingse rederijkerswedstrijd van 1616*, Zwolle 2006 (Waanders), 149-167.)

Wat middel dat best dient ghenomen byderhant, // Die 'tGemeen nodigst is, en
vorderlijkst voor't Landt?

De vraag waarmee de Vlaardingse rederijderskamer De Akerboom, midden in het Twaalfjarig Bestand, de Hollandse kamers noodde was een bijzonder nijpende. Op staatkundig gebied zijn er in deze twaalf jaar harde noten gekraakt — over de vraag of de soevereiniteit bij de Staten Generaal lag of bij de Staten van de afzonderlijke provincies, over de rol van de stadhouder en de mate van autonomie van de stedelijke magistraten, en over de te volgen koers in de buitenlandse politiek. Ook het karakter van de publieke kerk, zowel leerstellig als institutioneel, vormde een punt van heftige discussies. In het Europa van de zeventiende eeuw stonden politieke en kerkelijke vraagstellingen nooit los van elkaar. Kerken waren nadrukkelijk onderdeel van het publiek bestel, en internationale allianties waren vergaand confessioneel bepaald.

Rond 1616 kwamen de verhoudingen, zowel op staatkundig als op kerkelijk terrein in toenemende mate onder druk te staan. Van de zinnespelen, gecomponeerd voor een rederijkerstoernooi rond een dergelijke actuele vraag, mag verwacht worden dat zij een stellingname bevatten over de politieke en religieuze kwesties die op dat moment aan de orde waren. Toch blijkt dat maar zeer ten dele het geval. En dat is vreemd, omdat al in de zeventiende eeuw aan het rederijkerstoneel een belangrijke opiniërende rol werd toebedacht in de popularisering van protestants gedachtegoed, en ook in recente studies aan de rederijders een rol wordt toegescheven in de vroeg-moderne discussiecultuur.¹ Wat zagen de kamerbroeders in 1616 onder de gegeven omstandigheden als hun taak, en hoe vervulden zij die? Aan welke aspecten van de bestuurscrisis schonken zij aandacht en in welke zin?

Het Twaalfjarig Bestand

Economische belangen bepaalden vergaand het beleid van de gewestelijke en plaatselijke bestuurscolleges onder de Republiek. De financiële lasten van de oorlogvoering en de handelsbelangen waren de belangrijkste drijfveren achter het sluiten van het Bestand in 1609, en bleven gedurende de bestandsperiode op de achtergrond een rol spelen. Al in 1606 waren voorzichtige besprekingen geopend om tot een vergelijk te komen, aangezien beide kampen oorlogsmoe raakten. Koning Philips III van Spanje was bereid vrede te sluiten met de opstandige gewesten, en hun

¹ Dixhoorn 2004, 366-388; Van Boheemen en Van der Heijden 1999, 195; Spies 2002. Voor het begrip 'discussiecultuur' Frijhoff en Spies 1999, 218-224, 599-576.

soevereiniteit te erkennen, op voorwaarde dat de in de Republiek gevestigde handelscompagnieën zich zouden terugtrekken uit Oost- en West-Indië. De Hollandse regentenelite had daarin echter te grote belangen. Zij was slechts bereid af te zien van uitbreiding van de bezittingen van de VOC in de Oost en van de formele oprichting van de West-Indische Compagnie als een concessie aan de tegenpartij. Op deze smalle basis werd in 1607 een wapenstilstand getekend.

Ondertussen werden onderhandelingen voortgezet over een permanente vrede of een bestandsperiode. Johan van Oldenbarnevelt, de landsadvocaat van Holland, onder wiens leiding de besprekingen voornamelijk gevoerd werden, was een voorstander van vrede. Voor de Republiek was een volledige vrede aantrekkelijk: als de torenhoge oorlogsuitgaven wegvielen konden de belastingen worden verminderd. Voor de noordelijke en oostelijke gewesten, die ook het meeste te lijden hadden van de vijandelijkheden, was dat een belangrijke overweging. De zeegebieden lagen verder van het front, en hadden andere belangen. Vrede betekende de hervatting van de handel met Spanje en Portugal. Dat zou ook de handel op het Oostzeegebied, waarin de doorvoer van mediterrane produkten traditioneel een aanzienlijk aandeel had, weer doen opbloeien. Gedurende de oorlog hadden de door Spanje tegen de Republiek ingestelde embargo's Engelse en Franse concurrentie ruim baan gegeven. Deze continentale handel was lucratief, en veel minder risicovol dan de koloniale handel.

Oldenbarnevelt vond echter een coalitie tegen zich, die geleid werd door stadhouder Maurits. Deze achtte het sluiten van vrede of een langdurig bestand op dat moment militair ongewenst, en werd daarin gesteund door zijn neef, Willem Lodewijk van Nassau, de stadhouder van de drie noordelijke gewesten. Amsterdam en Zeeland steunden Maurits vanwege hun belangen in de koloniale handel. Bovendien vreesden met name weer de Zeeuwse, maar ook de Hollandse steden schade als na het sluiten van een vrede de blokkade van de Schelde opgeheven, en Antwerpen als zeehaven hersteld zou worden. De Brabantse en Vlaamse steden in het achterland van de Scheldestad zouden daardoor hun concurrentiepositie herkrijgen.

De besprekingen werden nog bemoeilijkt doordat de Spaanse kroon voor een echte vrede of een bestand meer van de Republiek wilde dan alleen een beperking op de activiteiten van de VOC. De Spaanse koning eiste bovendien vrijheid van openbare godsdienstoefening voor de Nederlandse katholieken. Voor een dergelijke toezegging kon Oldenbarnevelt echter nergens steun vinden. Philips III nam daarop zijn verlies en stemde toch in met een twaalfjarig bestand, dat in 1609 in Antwerpen plechtig gesloten werd. Het leverde de Republiek internationaal politieke winst op, ook al was het bepaald niet tot tevredenheid van alle binnenlandse partijen.² Verschillende buitenlandse vorsten knoopten diplomatieke betrekkingen aan. Economisch voer het hele land, maar Holland allermee, er wel bij, ondanks de voorziene schade aan Amsterdamse en Zeeuwse belangen. De kwetsbaarheid van de 'halve vrede', gecombineerd met deze gunstige effecten, voedden de wens om alsnog tot een permanente vrede te komen. Gedurende de jaren 1611-1614 hielden Oldenbarnevelt en het Spaanse hof hierover informeel contact via tussenpersonen, maar deze

² De geschiedenis van het Bestand is beschreven in Schöffner 1979; Israel 1995, 399-477. Het perspectief van de belangrijkste protagonisten in Den Tex 1960-1972, deel 2-3 Van Deursen 2000, 201-278.

besprekingen leverden uiteindelijk niets op. Tot na het einde van het Bestand bleef er twijfel aan de te volgen koers, bij beide partijen.³

Ondertussen eisten de kerkelijke twisten veel van Oldenbarnevelts aandacht op. Ook hierin bleken Oldenbarnevelt en Maurits uiteindelijk geleid te worden door tegengestelde visies. In de loop van 1617 zou Oldenbarnevelt zich genoodzaakt zien op te treden als de leider van een factie van Hollandse steden, die de soevereiniteit van de gewestelijke Staten in binnenlands-militaire en kerkelijke aangelegenheden voorstonden, tegen Maurits, die uiteindelijk met steun van Amsterdam en enkele andere Hollandse steden, maar vooral ook van de andere gewesten, eerder de Staten Generaal als drager van de soevereiniteit beschouwde. Dat was het jaar waarin Maurits zich, door ter kerke te gaan bij de contraremonstranten in de Haagse Kloosterkerk, onmiskenbaar tegen het kerkelijk beleid van Oldenbarnevelt kante. Later in dat jaar namen de Staten van Holland de Scherpe Resolutie aan, waarin zij de Hollandse steden machtigden om voor het bewaren van de openbare orde soldaten te werven, de zogeheten ‘waardgelders’. Deze resolutie was de directe aanleiding voor een zorgvuldig geplande en succesvolle campagne van Maurits in 1617-1618 om, met militaire dwang, de politieke machtsbasis van Oldenbarnevelt definitief af te breken.⁴

Oorlog en vrede op de Rederijck-bergh

De spanningen liepen in 1616 voelbaar op, al was de hierboven geschetste afloop natuurlijk nog niet te voorzien. De spelen die op het Vlaardingse rederijkerstoernooi werden opgevoerd weerspiegelen vooral de Opstand tegen Spanje, het tot stand komen van het Bestand en de gevolgen ervan voor handel, welvaart en aanzien van de Republiek. Enkele spelen blikken bovendien vooruit, naar het moment dat het Bestand zou aflopen.

Een mooi voorbeeld hiervan is het spel van *Kethel*. Aan het begin van het spel wordt Monarchie, pseudonym voor de koning van Spanje, sprekend opgevoerd. Hij beraadslaagt met zijn geheime handlangers Tyrannye, Gewalt, Bedroch en Geveynsdich Ondersoeck. Na een uiteenzetting over zijn grote macht, zowel in Europa als in de rest van de wereld, verfoeit hij het feit dat één land hem weerstand biedt. Noch wapengeweld, noch de moord op Oranje, hebben dit volk op de knieën kunnen dwingen, en bovendien richt het grote schade aan in de overzeese koloniën:

Dat ick het Nederlandt niet mach met tyrannye
 beheerschen na mijn zin met overlasts geweld/
 want vijf en veertich jaer sy tegens my gestelt/
 En zo te Water meest bedwongen mijn Eylanden;
 Binnen het zuyden Pool aen d’Indiaensche stranden/
 Daer myne schatten rijck door Scheepvaerdt wert gehaelt/
 En mijn geweldt opsteund’/ krijchs-volck oock van betaelt.
 Mijn Schepen die gelaen werden my af genomen
 Inden grau Oceaen der wiltbarige stromen/
Mijn Kraecken groot van macht verdorven inden gront/

³ Poelhekke 1960.

⁴ Israel 1995, 399-449.

*Door 'tschieten vanden bos: mijn volck verloor gezont/
dat ick schier t'ende raet/ en weet niet hoe beginnen
Om mynen Erf-vyandt te dwingen of verwinnen. (Ee2v)*

Feitelijk ziet Monarchie zich tot vrede gedwongen. Zijn raadgevers adviseren hem echter voorlopig slechts een bestand te sluiten, en de Nederlanders, als hun waakzaamheid verslapt, via verraad alsnog te overrompelen.

In de tweede helft van het spel overlegt 'sLands Vrijhey, pseudonym voor de Republiek, met haar raadgevers, Gestadige Voorsichticheyt en Goede Opsicht over de situatie waarin zij zich bevindt. Ze heeft zich, gesteund door geloofsvluchtelingen, succesvol verzet tegen de tirannie, maar het nu heersende bestand draagt grote risico's voor verraad en bedrog in zich. Het Bestand is immers maar 'een Geveynsden schijn van vrede', en de vijand zint op wraak. Na afloop van het Bestand de wapens opnieuw opnemen heeft grote bezwaren, aldus Gestadige Voorsichticheyt:

*Ist datmen met het Swaert het Landt soeckt te bewaren/
So isset voor 'tGemeen tot last en groot bezwaren:
Want daer den wreden Mars invoert een bitter strijt/
Daer raeckt t'Gemene volck hun middelen meest quijt/
En dan een diere tijt/ met pestilency's plagen/
Gekoppelt zijn aen een in wedom ende klagen. (Ff1v)*

Toch zou hervatting van de oorlog beter zijn dan 'de geveynsde pays'. In dit dilemma moet de overheid een wijs besluit nemen. Adviseurs als Diepgrondige Wijsheyt, 'tGemene Nut, Oprechte leringh en Vrese Gods doen vervolgens een duit in dit zakje, met het aanprijzen van ware vroomheid. Eendrachtige Overheid acht inderdaad een eendrachtig gebed om Gods bijstand onmisbaar, maar wijst op de menselijke neiging om door eigenwijsheid in godsdienstig opzicht verdeeld te raken in 'oneenschap door seckten vals en zondich'. Goede Regering komt uiteindelijk tot de solutie:

*Een Ongeveynsde vreed', voorsichtich heyls Regering,
Eendrachtich Overheyt, met goed' Oprechte lering,
In de Vrese Gods hem te wesen onderdaen. (Ff4r)*

Kethel bezingt hier dus de vrede, liefst te bereiken door diplomatie. Het spel van de *Amsterdamse* 'oude' kamer D'Egelentieren ademt een andere sfeer. Hier roept Waerheyt aan het einde uit:

*Leeft eedel krijsch-gebruyck tot ontelbare jaren.
D'acker leyt ongeploecht/ de Zee blijft onbevaren/
De koopmanschap staet stil/als ghy den vyant schroomt/
Als ghy de Trommel rept/ de Trompet blaest/ 'tPaert toomt/
En 'tongemeten velt beslaet met u Soldaten/
Vintmen dees Bataviers vry wat beter gelaten.
Vaten gaet hier elck een heul in u vroom bestaen. (M4r)*

Met deze martiale versregels biedt de kamer een uitwerking van haar antwoord op de Vlaardingse vraag. Zij acht het nodigst en het nuttigst voor het land:

‘tInnich aenroepen Godts met vromigheyt int velt,
 Alsmen te vechten heeft, t’huys met eendracht verselt. (M3v)

Dit antwoord wordt Wijsheyt in de mond gelegd, naast Waerheyt raadgever van Gebiedende mensch, de hoofdpersoon in dit spel. Wijsheyt en Waerheyt zijn de laatsten in een reeks van raadgevers die hem in dit spel, dat naar de vorm een vorstenspiegel is, een reeks van klassieke heersersdeugden voorhouden. De teneur van deze adviezen is dat een regering niet tiranniek of baatzuchtig mag zijn. Hij moet de religie beschermen, deugdzaam en rechtvaardig zijn, kennis van zaken hebben en zijn woord gestand doen. Hij moet zelfbeheersing tonen, en voorkomen dat zijn onderdanen verdeeld raken door bedrog, haat of wantrouwen jegens hun overheid. Hij moet de moed hebben doortastend op te treden, maar zijn autoriteit berust ook op de afhankelijkheid die hij in zijn onderdanen weet op te wekken. Het stuk eindigt met een bede tot God om Nederland en haar volk te zegenen met een vaste vrede. Het kan al met al gelezen worden in de zin dat een echte vrede alleen op het slagveld bevochten kan worden, met steun van God, en van een eendrachtige bevolking. Anderzijds wordt in heel het stuk met geen woord gerept over de oorlog met Spanje, het Bestand of het einde daarvan, en de passage over het ‘eedel krijsch-gebruyck’ kan dus ook heel in het algemeen betekenen dat een goede vorst waar dat nodig is, niet moet schromen naar de wapens te grijpen.

Het spel van *Gorkum* gunt een hoofdrol aan de oorlogsgod Mars. ‘tGemeen Landt toont zich oorlogsmoe: ‘Hoe/ d’Oorlogh? Ach! die heeft my lang genoeg geplaecht’ (Tt2v). Wacker Toezicht en Wantrouwig gevoelen echter, die in dit spel optreden als de waakhonden van Hoge Overigheid en Goe Regeerder, verklaren zich goede vrienden van Mars, die het land heeft beschermd in de oorlog tegen Spanje. Ook nu, bij de heersende binnenlandse onrust, des te gevaarlijker omdat de vijandelijke legers net buiten de grens, in Gulik en Kleef, een machtsbasis hebben veroverd,⁵ menen zij de bijstand van Mars goed te kunnen gebruiken:

Gedoocht dat d’Oorlogs-Godt op’t aldervlytichst waeckt/
 En sijn verstaeld’ geweyr en Harnas reede maect:
 Ontfangt hem als een vrient/ laet hem in stilheyt loeren/
 Belast hem dat hy sich in’t minste niet zal roeren/
 Voor dat ghy’t hem gebiet. Komt Tweedracht dan in’t Landt/
 So hebt ghy middel om te tonen tegenstant/
 Of anders sou hy licht (door hulp van u Gebuyren/
 Daer hy noch heerscht) sich selfs als Over-Heer in vuyren. (Tt2v)

Mars wordt ook het hof gemaakt door Eigenwijs Vernuft en Onrust, de aanstokers van de binnenlandse twisten. In wat een spectaculaire scène geweest moet zijn, brengt dit malicieuze tweetal Mars er zelfs toe door middel van een magisch ritueel Tweedracht uit de duisterste diepten van de hel op te roepen. Goe Regering, die tenslotte het zwaard niet tevergeefs draagt, stuurt Wacker Toezicht op Mars af, om hem te herinneren aan hun oude vriendschap, en hem op te dragen het land te blijven verdedigen tegen dreiging van buiten en van binnen, en zich niet te lenen voor een

⁵ In 1614 intervenueerden Spaanse troepen bij een dynastieke crisis in het hertogdom Gulik en Kleef, en behielden er een aantal garnizoensplaatsen, o.a. Wezel dat een geschikte uitvalsbasis vormde voor een inval in Staats grondgebied, Israel 1995, 407.

burgeroorlog die het land zal verscheuren. Symbolisch bedwingen Hoge Overigheyt en Goe Regeerder het gevaar voor burgeroorlog door Mars een deel van zijn wapenen af te nemen en hem aan één arm te boeien. De andere arm, die nodig is om het land te verdedigen, houden zij zo paraat. Een regelrecht pleidooi voor hervatting van de oorlog bevat het spel niet, maar de herhaalde betuigingen van de grote voordelen die de oorlog de Republiek gebracht hebben, en het gebruik van het strijdbare motto ‘Eendracht maakt macht’ wekken sterk de suggestie dat er wat de Gorkumse broeders betreft na afloop van het Bestand niet noodzakelijk meteen vrede gesloten hoefde te worden.

Ook de havenstad *Rotterdam* benadrukt de wonderbaarlijke voordelen die de oorlog gebracht heeft. De Rotterdammers zien hierin Gods hand, immers, in de meeste gevallen brengt oorlog verwoesting. De Nederlanders verging het anders:

O vereenicht Neerland! als men u staet aenmerckt/
 Hoe merckelijck dat God met u oyt heeft gewerckt/
 Gy zijt versterckt/ verrijckt/ door de langduer’g oorlogen/
 Nu in tijt van bestand krijcht ghy noch meer vermogen/ [...]]
 Ten aenzien van u macht geacht thans by den groten. (Hh3v)

Deze ontboezeming staat ingekaderd in een gloedvolle lofzang op de binnenlandse welvaart, de militaire kracht en het wereldwijde handelsnetwerk van de Republiek, dat haar tot een wereldmacht maakt waarmee rekening gehouden wordt. Het belangrijkste thema van het Rotterdamse spel is de verbroken eendracht, die helaas een smet werpt op de verder zo rooskleurige positie van de staat, en gaat niet in op wat er na het Bestand moet gebeuren. De oorlogsdreiging — op het toneel verbeeld door een slapende Mars — wordt wel aangestipt als stok achter de deur om de binnenlandse problemen snel tot een oplossing te brengen. In de woorden van Christelijke Overigheyt:

Aengaende de Vryheyt daer gy zijt in gezeten/
 (k’meen u Vereenicht Landt) voor al wilt niet vergeten/
 ‘tWaerschuwelijck spreek-woort/ denckt daer wel op altoos/
 Datt’t sterckste wapen is tegen den vyant loos/
 Goe omzichtige Wacht/ zo sal hy u minst krencken.
Dus in tijdt van bestandt wilt op den oorlog dencken/
— hy wijst op d’Oorlog —
 Al leydt hy hier ter neer/ ‘tis maer een schijn van doot/
 Al schijnt hy wereloos/ blijft daerom niet ontbloot. (Kk1r-v)

De Brabantse kamer van *Amsterdam*, ‘tWit Lavendel, heeft een veelzijdig commentaar op het Bestand. Mars opent het spel met een bewonderende schets van de bloeddorstigheid van zijn broodheer, de koning van Spanje. Hij betreurt het dat hij vanwege het Bestand moest verlaten ‘Belgis Leeuw/ ‘tvry schone Nederlant/ zoet’, en berispt de koning dat hij die Hollanders teveel concessies gedaan heeft:

Dat ghy d’Hollander vleyt/ en kentse d’een met d’ander/
 Voor een te vryen staet/ gemeente/ lant/ en lien/
 Daer dynen Schepter heeft te heerschen noch gebien/ (O1r)

Ook de Nederlanders hebben met het Bestand echter een slechte beslissing genomen. Het verergert hun toestand, terwijl de oorlog vrijheid bracht. In een reeks korte sketches, afwisselend gespeeld door allegorische figuren en door een boer, een rentenier en een groepje stedelingen, wordt de toestand onder het Bestand dan uitgebeeld. De duivel zaait haat terwijl de mensen slapen — hiermee wordt een toespeling gemaakt op de bijbelse gelijkenis van het onkruid en de tarwe uit Mattheüs 13:24-30 — de vrede brengt boeren en renteniers voordeel, maar de stedelingen klagen over neringloze tijd, en er is onrust in de kerk. Al met al bevestigt dit het oordeel van Mars: terwijl er in oorlogstijd eendracht in het land was, is die onder het Bestand omgeslagen in tweedracht. Het stuk geeft als solutie evenwel een volkomen a-politieke, bijbels geformuleerde oproep tot onderlinge liefde:

Datmen in eendracht doe ‘tgeen d’Huys-heer self begeert,
En staen na vreed’ en Liefd’ die Godt en waerheyt leert. (Q2r)

Het Wit Lavendel is hiermee beslist niet de enige kamer die als ‘politieke’ boodschap vooral een oproep tot liefde en herstel van de eendracht uitdraagt. De spelen van *Delft*, *Gouda* en *Nootdorp* zijn ware lofzangen op Liefde en Eendracht. Het *Delftse* spel behandelt de mislukte aanval van de Perzen onder Xerxes op Griekenland. Dat het kleine Griekenland het machtige Perzische leger kan verslaan wordt toegeschreven aan hun, uit godsvrucht geboren, eendracht — en nog een handvol burgerlijke en Republikeinse deugden. *Gouda* betoogt dat God, zoals hij ook tijdens de oorlog gedaan heeft, de Republiek ook nu wel zal steunen als deze zelf maar de eendracht in stand houdt. De Republiek wordt hierbij expliciet vergeleken met het oudtestamentische uitverkoren volk, maar de eendacht wordt aanschouwelijk beschreven in een oerHollandse beeldspraak: het land moet zich tegen zijn concurrenten en vijanden verdedigen als tegen een rivier: met zandzakjes. In het spel van *Nootdorp* wordt zelfs nauwelijks gerefereerd aan het Bestand en de inmiddels uitgebroken twisten.

Maurits en Oldenbarnevelt in de spelen

Met hun nadruk op de noodzaak van eendracht, onderstreept door een royaal gebruik van de spreuk ‘eendracht maakt macht’, conformeren deze kamers zich feitelijk aan het officiële beleid van de overheden in deze periode. Dat Maurits en Oldenbarnevelt verschil van inzicht hadden over de beste manier waarop de Republiek geregeerd moest worden, was geen geheim. Tot dan toe hadden zij openlijke confrontaties echter weten te vermijden. Verschillende gewesten en steden hielden over naar het inzicht van de een of de ander, anderen hielden zich op de vlakte. Over wat er precies moest gebeuren in 1621 was nog geen besluit genomen. Het conflict tussen beide kopstukken en de aan hen gelieerde facties zou pas in 1617 werkelijk uitbarsten.⁶

Toch komen Maurits en Oldenbarnevelt in de Vlaardingse spelen een enkele keer voor als kopstukken van tegengestelde facties, al wordt dat ook weer niet helemaal met zoveel woorden gezegd. In het spel van *Maasland* is een sprekende rol weggelegd voor ‘sLands Advocaat. Hij treedt op samen met Edelen, Ridderschap en Steden als raadgevers voor ‘tLandt, dat door tweedracht verscheurd wordt. In de korte inhoud

⁶ Groenveld 1990, 14-32.

van het spel wordt 'tLantd gelijkgesteld aan de (Hollandse) Staten. De landsadvocaat heeft hier twee functies. De ene is zuiver protocollair: hij is de woordvoerder voor Edelen, Ridderschap en Steden in de Secrete Raad, en neemt de boodschap aan van Spaansghesinden Raat om die in de Secrete Raad te laten bespreken. De andere is raadgevend: Spaansghesinden Raat wil het land terugbrengen onder de gehoorzaamheid van zijn koning, omdat alleen een eenhoofdig, monarchaal bestuur, met strenge wetten en plakkaten en de macht om naleving af te dwingen, de rust in het land kan terugbrengen. Als 'tLantd daar wel wat in ziet spreekt 'sLands Advocaat zich daar ten stelligste tegen uit. De door Spaanse Raad voorgestelde dwang is al eens eerder geprobeerd:

Hoe soude doch t'gewelt t'lant ruste moghen gheven/
Ghewelt aan 'tlant betoont heeft eens so veel ghemaackt/
Dat het door onverdult daar van is vry gheraackt; (D1v)

De in veertig jaar strijd duurgekochte vrijheid en de eerbied jegens degenen die daarvoor hun leven gegeven hebben zijn reden genoeg om Spaanse heerschappij te verwerpen. Hiermee toont 'sLands Advocaat zich een verdediger van de traditionele constitutie van de Nederlanden, die in de eerste uitkomst van het tweede deel van het spel door 'tLantd in een lange monoloog is bezongen. Hij steekt hierbij gunstig af tegen Edelen, Ridderschap en Steden, die geen eigen mening lijken te hebben, en 'tLantd dat niet goed raad weet. Oranje komt in dit spel helemaal niet voor, en de hoofdrol die hier is weggelegd voor de verschillende standen binnen de Staten en de landsadvocaat als hun woordvoerder kan gelezen worden als een kritiek op de autoriteit die de stadhouder zich van tijd tot tijd aanmeet — maar dat is dan wel een *argumentum ex silentio*. De glansrol is bij *Maasland* overigens weggelegd voor Vrese Gods, die zich aan het eind openbaart als 'Nodichst voor het Ghemeen, en vorderlicxt voor't Lant'. Vrese Gods is hier geen kerkelijke partij, maar slechts 'het begin van alle wijsheid', die het volk tot gehoorzaamheid aan de overheid en onderlinge liefde zal brengen.

Oldenbarnevelt is in een minder positieve rol te herkennen in het spel van *Gorkum*, waar Mars zich beklagt dat hij uit het land is gezet 'Tsint dat *Pax Suster quam*/door *Langh-rocx* ernst verzoeck' (Tt3v). Oldenbarnevelt figureert hier als de architect van het Bestand, dat in dit spel niet al te gunstig wordt afgeschilderd, als slechts een halve vrede. De Oranjes daarentegen zijn de herders van het land. Hoge Overigheyt troost 'tGemeen landt met de belofte van Gods bijstand en zijn eigen steun, zoals die ook gebleken zijn in de voorgaande oorlog:

Doen uwen *Herder*, laes! door Duyvels raet moordadig
(ô kreaturen weent) wierd' neer-gevelt verradig/
Heb ick doe trou geweest/ hoe veel te meerder t'hans
nu uyt diens *Herders* stam/ de kloeckst' van alle mans/
De peyrel vande deucht/ de blom van *Ridderschappen*,
Den schrick van't grote rond betredet syne stappen/
Van daer de Sonne rijst tot daer sy weder daelt/
Werdt met verwondering sijn lof en roem verhaelt/
Nu, nu ghy overheert de Kroon-beheerste Staten/
Sou'ck u om inlandts twist en *Onrust* nu verlaten? (Vv3r)

Maurits wordt hier beschreven als de zoon van de Vader des Vaderlands, de gevreesde krijgshoofd, en het gemene land als de soeverein boven de ‘Kroon-beheerste Staten’.

Maurits is in dit spel bovendien de Goe Regeerder, die van Hoge Overicheyt het zwaard krijgt aangereikt waarmee hij de inlandse onrust moet bedwingen. Die bevoegdheid gaat vrij ver. Tot tweemaal toe krijgt Goe Regeerder van Hoge Overicheyt de opdracht een rechter zonder aanzien des persoons te zijn:

[...] wilt voorders dan oock maken/
 Dat ‘sRechters vonnis recht als Rechters hun vereert/
 Aenziende rijck noch arm/ al’tquaet ten besten keert. (Vv4r)

en:

Ghy *Goe regeerder*, hoort/ het zweert is u verleent/
 Doet goe rechtveerdigheyt/ den armen als den rijcken/ (Xx3v)

De nadruk op de stadhouder als een onpartijdige rechter is een terugkerend motief in alle latere orangistische oppositiebewegingen tegen het bewind van regentenfacties, die elk, naar aard en wezen, hun eigen voordeel zoeken en anderen daarvan proberen uit te sluiten. Dit element van machtsstrijd wordt ook verwoord door de figuur Wantrouwigh Gevoelen, zij het slechts in één enkele regel: ‘De meest’ in’t aenzien/ nu de meeste twist-re’ en voeren. (Vv4r)’ *Gorkum* lijkt zo, anders dan *Maasland*, de soevereiniteit allereerst belichaamd te zien door de Staten Generaal en stadhouder Maurits. Hiermee lijken de Hollandse aanspraken op gewestelijke soevereiniteit weersproken te worden. De meeste spelen laten echter de rivaliteit binnen de regeringscolleges ongenoemd. De *Haarlemse Witte Angieren* pleiten voor een eendrachtige samenwerking tussen stadhouder en Staten, die beiden door een eed verbonden zijn aan het handhaven van de privileges en wetten van het land. Anderen stellen de weg tot herstel van eenheid voor langs de lijnen van een standenspiegel, waarin elk op zijn plaats in de maatschappij het zijne daartoe moet doen.⁷

Remonstranten en contraremonstranten

De Reformatie in de Nederlanden was in eerste beginsel een politieke reformatie geweest. Oranje en zijn geuzen werden gesteund door de Franse protestantse adel en de gereformeerde Duitse vorsten. Politieke en religieuze vluchtelingen voor Alva’s repressie van de troebelen van 1566 hadden een toevluchtsoorden gevonden in Engeland, het Oost-Friese Emden en in gereformeerde steden in het Rijnland. De Opstand werd zozeer gedragen door groepen die zich religieus aangesloten hadden bij het gereformeerd protestantisme, dat dit vanaf 1572 als vanzelfsprekend de publieke kerk van de Verenigde Provinciën werd. Deze kerk erkende als haar theologische beginselverklaring de Nederlandse Geloofsbelijdenis van 1561, die geïnspireerd was op Frans-calvinistische voorbeelden. Het leerboek dat alle lidmaten van de kerk met deze beginselen vertrouwd moest maken, de Heidelbergse Catechismus van 1563, was eveneens van gereformeerde signatuur. Het gereformeerde erfgoed was echter

⁷ Zie hieronder de paragraaf: De ideale samenleving.

veelkleurig, en door de Franse, Duitse en Engelse invloeden op de Nederlandse predikanten en veel in ballingschap geschoolde lidmaten van de eerste generatie was de publieke kerk van de jonge Republiek theologisch niet eenvormig.⁸

De generatie predikanten die aan het begin van de zeventiende eeuw van de universiteiten kwam was niet gevormd door de politieke reformatie, maar had een, in de letterlijke zin van het woord, veel academischer vorming ondergaan. Calvinisme was voor hen niet meer de religie van het verzet, gestaald in vervolging en godsdienstoorlogen. Hun theologische posities waren produkten van een academische disputatiecultuur, waarin de verscheidenheid aan opinies die het vroege gereformeerd protestantisme kenmerkte, getoetst werd aan de bijbel. Waar de eerste generatie, in het belang van de vestiging van de jonge gereformeerde kerk en het onderwijs aan de gelovigen, vooral de verschillen met het oude geloof had aangezet, en de fijnere distincties liefst in het midden had gelaten, hadden de hoogvliegers van deze jongere generatie de ambitie de gereformeerde theologie verder te ontwikkelen. Onvermijdelijk leidde dit tot discussies die de grondslagen raakten van de kerkelijke leer, zoals neergelegd in de belijdenisgeschriften.

De theologische twisten tijdens de Bestandsperiode draaiden om de interpretatie van artikel 16 van de Nederlandse Geloofsbelijdenis. Dit artikel luidt:

Wij geloven, dat het gehele geslacht van Adam door de zonde van de eerste mens in verderfenis en ondergang zijnde, God Zichzelve zodanig bewezen heeft als Hij is, te weten: barmhartig en rechtvaardig. Barmhartig, doordien Hij uit deze verderfenis trekt en verlost degenen, die Hij in Zijn eeuwige en onveranderlijke raad, uit enkele goedertierenheid, uitverkoren heeft in Jezus Christus, onze Heer, zonder enige aanmerking hunner werken. Rechtvaardig, doordien Hij de anderen laat in hun val en verderf, waar zij zichzelf in geworpen hebben.⁹

Artikel 16 is een van de kortere artikelen in de geloofsbelijdenis, en het laat een heel scala aan theologische overwegingen in het midden. Het bevat de leer van de erfzonde en van de uitverkiezing. De formuleringen waarin deze leerstukken in de Nederlandse geloofsbelijdenis genoemd worden, waren theologisch tamelijk onbepaald. Het betreft hier zaken die al sinds de eerste eeuwen van het christendom onderwerp van theologische discussie waren.¹⁰ Vooral de kerkvader Augustinus (354-430) heeft zich uitgebreid beziggehouden met deze materie. Hij benadrukte de volstrekte afhankelijkheid van de zondige mens van de goddelijke genade, omdat de ongehoorzaamheid van Adam in het paradijs de menselijke wil zozeer had aangetast, dat deze onbekwaam geworden was het goede te doen. Hij koos hiermee positie in de discussies van zijn tijd, tegen theologen die verdedigden dat de mens geheel of gedeeltelijk op eigen kracht zalig zou kunnen worden. Deze opvattingen — naar Pelagius, een van hun meest vooraanstaande verdedigers, samengevat onder de noemer pelagianisme — zijn op verschillende kerkvergaderingen veroordeeld. De consequenties van de anti-pelagiaanse leer waren nogal verreichend. Door de nadruk

⁸ Spaans 1999; Nijenhuis 1979.

⁹ Bakhuizen van den Brink 1940, 89.

¹⁰ Handzaam samengevat in Van Genderen 1996, 84-104.

op de verdorvenheid van de menselijke wil werd het uiteindelijke lot van de mens na dit leven volledig afhankelijk van Gods genade.

Het augustijnse standpunt is gedurende heel de middeleeuwen gezaghebbend gebleven, maar de pastorale praktijk raakte gaandeweg vergaand in semi-pelagiaans vaarwater. Wanneer alles van goddelijke beschikking afhangt is het de leken moeilijk uit te leggen waarom kerkgang, sacramenten en een christelijke levenswandel nog nodig zijn. De laat-middeleeuwse lekenvroomheid was doortrokken van devote oefeningen en goede werken, waarmee de mens zich voor God verdienstelijk kon maken, en zijn genade waardig. In de theologie van die tijd werd de mogelijkheid om op die manier verdiensten te verwerven weliswaar doorgaans afhankelijk gesteld van een voorafgaande goddelijke genade die de gevolgen van de erfzonde teniet moest doen, zodat het initiatief toch altijd bij God bleef liggen, maar het is zeer de vraag in hoeverre deze tamelijk ingewikkelde scholastiek-theologische constructies buiten de universiteiten doordrongen.¹¹ Academische theologie is een theoretische doordenking van geloofswaarheden, maar daarom nog niet bedoeld, of geschikt, om, zonder ingrijpende vertaalslagen, van de kansel of in een pastoraal gesprek onder de leken verspreid te worden.

Met een hernieuwd beroep op augustiniaanse interpretaties van de bijbel – met name van de brieven van Paulus — verwierp de Reformatie het laatmiddeleeuwse scholastieke systeem en de gegroeide devotionele praktijken. De protestantse Reformatie, in al haar schakeringen, is wel beschreven als een herbezinning op deze erfenis van Augustinus.¹² Opnieuw werd benadrukt dat de mens niet op eigen kracht zijn verlossing kan bewerkstelligen, maar, in de termen van Luther, alleen zalig kan worden uit het geloof, dat alleen met behulp van de genade gewekt wordt door het horen van de bijbelse boodschap. De volstreekte noodzaak van de goddelijke genade benadrukte opnieuw het principe van de uitverkiezing. Wie door de goddelijke genade het geloof verkreeg werd gered, wie God zijn genade onthield was reddeloos verloren. Dit principe werd in de Nederlandse Geloofsbelijdenis in het 16e artikel ook zo uitgedrukt.

Theologisch kan achter deze formulering veel verder doorgevraagd worden. Want als God rechtvaardig en barmhartig is, op grond waarvan verkiest hij dan sommigen en verwerpt hij anderen? Toch niet op grond van de manier waarop ze hun leven inrichten — want dat zou betekenen dat mensen uit vrije wil het goede kunnen doen of laten, en dat is pelagiaans. Bovendien zouden daarmee goddelijke beslissingen afhankelijk gemaakt worden van menselijk handelen, en dat deed afbreuk aan de toenmaals heersende opvattingen over de goddelijke majesteit. Calvijn gaat in zijn *Institutie* op dit probleem in. Hij waarschuwt daarbij voor ijdele nieuwsgierigheid, grenzend aan het godslasterlijke, in het willen doorvorsen van de goddelijke wil, maar wijst ook een al te grote terughoudendheid af. Heel nuchter voegt hij daaraan toe dat wetenschappelijke vooruitgang toch niet tegen te houden is. Onderzoek acht hij op zich geoorloofd, zolang het blijft binnen de grenzen van wat in de bijbel geopenbaard is. Calvijn beschrijft vervolgens de uitverkiezing als een eeuwig raadsbesluit, op grond waarvan God bij de schepping van de wereld besloot sommigen te redden en

¹¹ Oberman 1963.

¹² MacCulloch 2003, 106-115.

andere te verwerpen.¹³ Zo wordt inderdaad de uitverkiezing geheel losgemaakt van het menselijk handelen.

Een spraakmakende meerderheid van de gereformeerde theologen in de Republiek (en daarbuiten) lijkt al rond 1600 een voorkeur gehad te hebben voor een verdere aanscherping van dit leerstuk. Daartoe stelde men zich de vraag hoe precies het goddelijk raadsbesluit tot uitverkiezing tot stand gekomen was, en meer in het bijzonder, hoe precies de logische volgorde van de goddelijke raadsbesluiten was geweest. Allen waren het erover eens dat God de mens goed en met een vrije wil geschapen had, dat Adam uit vrije wil gekozen had Gods geboden ongehoorzaam te zijn, en dat daardoor de erfzonde in de wereld was gekomen. Maar daarna waren verschillende mogelijkheden denkbaar.¹⁴

Een meer gematigd-calvinistische stroming ging uit van de gedachte, dat God de val van Adam al voor de schepping had voorzien, maar dat hij op grond daarvan had besloten sommigen te verkiezen en anderen te verwerpen, ongeacht hun levenswijze. Vervolgens zou hij besloten hebben Christus voor de zonden van de uitverkorenen te laten sterven. Dit is het zogeheten infralapsarische, of ‘ondervaldrijvende’ standpunt. Een radicalere visie leerde dat God *allereerst* het vast en onveranderlijk besluit had genomen, nog voordat de wereld en de mens geschapen waren en afgezien van enige voorwetenschap over menselijk doen of laten, om sommige mensen te verkiezen en anderen te verdoemen. Pas daarna zou hij besloten hebben Adam te laten vallen en Christus voor de uitverkorenen te laten sterven, het zogeheten supralapsarische of ‘bovenvaldrijvende standpunt.’¹⁵ Beide varianten legden het initiatief geheel bij God en ontkenden dat Christus was gestorven voor de zonden van alle mensen.

Voor het supralapsarisme kon zo worden opgevat dat het God tot ‘auteur van de zonde’ maakte, omdat hij een deel van de mensheid, door het zijn genade te onthouden, tot on- of wangelooft veroordeelde. Om hieraan te ontkomen introduceerden sommigen de optie van Gods voorwetenschap over het handelen van elke individuele mens. Dit leidde tot wat het remonstrantse standpunt zou worden, namelijk dat God de val van Adam al van eeuwigheid her voorzien had, en ook al van eeuwigheid her had besloten Christus voor de daaruit voortvloeiende zonden van de hele mensheid te laten sterven. Bovendien zou God echter voorzien hebben dat sommigen Christus’ genade zouden aanvaarden, en anderen niet. Op grond daarvan beschikte God de eersten voor tot zaligheid, en de anderen tot verdoemenis. Zo leken de kool van de menselijke vrijheid en de geit van de goddelijke uitverkiezing gespaard. Mensen kunnen in deze visie niet zelf hun zaligheid bewerken, want God heeft daarover al beslist lang voordat zij geboren worden. Voor de contraremonstranten was dit standpunt evenwel alsnog pelagiaans, want God oordeelt dan wel, in de woorden van de geloofsbelijdenis, ‘zonder enige aanmerking hunner werken’, maar wel op grond van *voorziene* werken.¹⁶

¹³ Calvijn 1559, boek III, hoofdstuk 21, cf. Meijering 1980.

¹⁴ Voor de theologische twisten Schöffner 1979; Van Deursen 1974.

¹⁵ Groenewegen 1910, 4-10, de betreffende passage ook afgedrukt in Augustijn 1996, 120-122.

¹⁶ Cf. Groenewegen 1910; Van ‘tSpijker 1987, 38-48; Van Rooden 1995.

Deze standpunten werden voor het eerst duidelijk tegenover elkaar gezet in de Remonstrantie, letterlijk het bezwaarschrift, in 1610 ingediend aan de Staten van Holland door een zestiental predikanten, leerlingen en medestanders van de inmiddels overleden Jacobus Arminius, hoogleraar in de theologie in Leiden en daarvoor predikant in Amsterdam. Arminius had in Amsterdam al de verdenking van onrechtzinnigheid op zich geladen, maar zowel daar als in Leiden hield hij vol dat hij niets voor waar hield dat indruiste tegen de bijbel, de Nederlandse Geloofsbelijdenis en de Heidelberger Catechismus.¹⁷ Technisch was dat misschien juist, maar zijn weigering om uiteen te zetten op welke manier hij deze geschriften precies interpreteerde in het licht van de nieuwere inzichten bezorgde hem de naam van huichelachtigheid. Zeer wel beseffend dat duidelijke uitspraken tot een kerkelijk tuchtproces zouden leiden dat grote verdeeldheid in kerk en staat zou zaaien, had Arminius zijn opvattingen verhuld.

Vanaf de eerste jaren van de zeventiende eeuw klonk steeds nadrukkelijker de wens om op een algemene synode de belijdenisgeschriften te reviseren, dat wil zeggen nader te onderzoeken en waar nodig te herformuleren. De Staten van Holland, het gewest waar de zaak vooral speelde, waren hier sterk op tegen. Een generale synode zou namelijk, behalve de revisie van de belijdenisgeschriften, ongetwijfeld ook de kerkorde op de agenda zetten, het reglement dat onder andere voorschreef hoe predikanten en kerkenraden benoemd moesten worden. De gegroeide praktijk was dat stedelijke magistraten daarin een grote inbreng hadden. Magistraatsleden maakten in veel steden deel uit van de kerkenraden, en bij de benoeming van predikanten speelde hun patronage dikwijls een aanzienlijke rol. Op grond van oude, en door Opstand en Reformatie niet vernietigde, bevestigingsrechten van grondbezitters, vrije en ambachtsheren was dat overigens ook op het platteland niet ongewoon. Kerkelijke vergaderingen spraken zich keer op keer uit voor een grotere autonomie van de kerk inzake benoemingen en daarmee in het bestuur van de kerk als geheel. Door deze belangentegenstelling tussen Staten en synode beschikte de gereformeerde kerk in de meeste provincies niet over een erkende kerkorde.¹⁸ De gegroeide praktijk, die in het voordeel van de magistraten werkte, werd gecontinueerd.

De indieners van de Remonstrantie verzochten in 1610 opnieuw om revisie van de belijdenisgeschriften. Zij zeiden bloot te staan aan voortdurende aantijgingen en verdachtmakingen en vroegen de Staten als soevereinen en voedsterheren van de kerk, ofwel de belijdenisgeschriften te handhaven en tolerantie voor uiteenlopende interpretaties voor te schrijven, ofwel een synode bijeen te roepen waarop de heersende verschillen onderzocht en behoorlijk beslist konden worden.¹⁹ De voorstanders van een scherpere formulering reageerden daarop met een Contra-remonstrantie, waarin zij de geestverwanten van Arminius beschuldigden van een valse voorstelling van zaken. Zij reageerden daarin overigens niet uitsluitend op de formuleringen van de Remonstrantie, maar vooral ook op de populariserende polemieken, die inmiddels was losgebarsten.

¹⁷ Evenhuis 1965-1978, deel 1, 290-294.

¹⁸ Schöffner 1979, 12.

¹⁹ Groenewegen 1910.

In deze polemieken voelden de verdedigers van een onvoorwaardelijke goddelijke voorbeschikking zich ‘opt leelicxt’ afgeschilderd. Hun tegenstanders richtten de pijlen van hun spot op een tweetal contra-intuïtieve consequenties van de leer van de predestinatie. De eerste was dat ook kleine kinderen, die nog niet eens in staat waren tot zonde of deugd, onder de voorbeschikking verdoemd konden zijn, en de tweede dat degenen die voorbeschikt waren tot zaligheid daarmee een vrijbrief hadden om te zondigen zonder hun eeuwig heil in gevaar te brengen. De verdedigers ontkenden met klem dat zij in hun leer deze uiterste consequenties ook trokken. Een strikt rationele analyse van grondwaarheden van de christelijke leer — niet alleen van de voorbeschikking, maar ook van de drie-enigheid Gods, de twee naturen van Christus, en heel de leer van de verlossing — kon alleen maar tot ongerijmdheid leiden. Zij pleegden het leerstuk van de predestinatie daarentegen te behandelen als een bron van troost. Zo leerden zij dat de kinderen van de gelovigen beschouwd konden worden als leden van het verbond van God met zijn kerk, en dat de uitverkorenen door de goddelijke genade in staat gesteld werden hun zonden te verafschuwen en in het geloof te volharden. Zij verweten hun tegenpartij dan ook dat zij de ware aard van het conflict verhulden, door hun aanval te concentreren op de voorbeschikking en daarbij bovendien een scheve voorstelling van zaken te geven.²⁰

Remonstranten en contraremonstranten waren inmiddels partijnamen geworden in wat niet langer een academische theologentwist was. Beide kanten wisten zich gesteund door facties binnen de Staten van Holland en het landsbestuur, die in toenemende mate begonnen samen te vallen met de tegenstelling tussen Maurits en Oldenbarnevelt.²¹ De Staten van Holland vaardigden begin 1614 de ‘Resolutie tot vrede der kerk’ uit. Deze resolutie was geen simpele oproep om zich van twistgeschrijf te onthouden, maar formuleerde ook kort en bondig datgene waarin beide partijen het eens waren, namelijk de onmogelijkheid voor de mens om op eigen kracht zalig te worden. Beide partijen leerden dat God diegenen uitverkiest die door zijn genade geloven, en door die genade in dat geloof volharden. Het werd theologen verboden in hun interpretaties van bijbel en belijdenis nader in details te treden.²² De Resolutie heeft weinig uitgehaald. De contraremonstranten sloten zich steeds duidelijker aaneen en weigerden compromissen als deze. In maart 1616 gaven de Staten nadrukkelijk te kennen dat voortaan predikanten alleen benoemd mochten worden via een procedure die de plaatselijke magistraat verregaande invloed vergunde. De verwachting lijkt geweest te zijn dat op die manier de kracht van de contraremonstrantse partij gebroken kon worden.²³

De landsadvocaat Johan van Oldenbarnevelt speelde zowel in de politieke koers van de Republiek tijdens het Bestand als in de religieuze politiek, die er in deze jaren op gericht was scheuring in de publieke kerk te voorkomen, een zeer dominante rol. De Bestandstwisten spitsten zich dan ook meer en meer toe op zijn persoon en een kleine kring van getrouwen om hem heen. Toen in juli 1617 Maurits ostentatief ter kerke

²⁰ *Schriftelike conferentie* 1612, 20-23, ook afgedrukt in Augustijn 1996, 122-124.

²¹ Deze tegenstellingen berustten niet alleen op religieuze, maar vooral op militair-politieke opvattingen, ook over de buitenlandse politiek van de Republiek, Schöffers 1979, 30-35 en passim, Van Deursen 2000, 234-251.

²² Israel 1995, 430-432; Van Deursen 1974, 260-263; Den Tex, 1960-1972, deel 3, 298-301.

²³ Van Deursen 1974, 263-268.

ging bij de contraremonstranten in de Haagse kloosterkerk verklaarde hij zich daarmee tot tegenstander van de landsadvocaat. De Scherpe resolutie waarmee de Staten van Holland in augustus van dat jaar de steden machtigden gewapende ordebewakers aan te trekken was een stap in de richting van een militarisering van het conflict. De wetsverzetten door Maurits en de veroordeling en terechtstelling van Oldenbarnevelt maakten een einde aan het conflict op het moment dat een burgeroorlog dreigde. Op de Synode van Dordrecht hebben de contraremonstranten de gelegenheid gekregen de opvattingen van de remonstranten te veroordelen en de belijdenisgeschriften naar hun inzichten aan te scherpen. Naast de Nederlandse Geloofsbelijdenis en de Heidelbergse Catechismus werd nu ook de veroordeling van de remonstrantse opvattingen, in de Canones van Dordrecht in vijf artikelen geformuleerd, tot belijdenisgeschrift verklaard. Gezamenlijk vormden deze drie geschriften voortaan de Drie Formulieren van Enigheid. Ieder die voortaan een functie in de kerk of het publieke onderwijs aanvaardde moest door ondertekening zijn instemming met deze formulieren betuigen.²⁴

Godgeleerde rederijkers?

Op het moment dat de rederijkers zich in Vlaardingen verzamelden, op 10 juni 1616, hielden zowel Maurits als Oldenbarnevelt zich nog op enige afstand van het kerkelijk conflict. Oldenbarnevelts politiek was erop gericht een scheuring te voorkomen, en Maurits had er geen enkel belang bij daar tegenin te gaan.²⁵ De theologische kern van het probleem was een zuiver academische kwestie, en de kerkordelijke problemen raakten hen niet direct. Ook de spelen behandelen de kerkelijke twist afstandelijk. Het duidelijkst zijn de spelen van *Rotterdam* en, alweer, *Gorkum*.

De *Rotterdamse* kamer stelt dat de kerk is verdeeld in twee partijen, Dus en Zo. Opvallend is dat deze kamer, als enige, bij monde van de figuur Vereenicht Landt, ook de bestaande religieuze diversiteit in de Republiek noemt, en daarbij de gehoorzaamheid en loyaliteit van de getolereerde kerken contrasteert met de staatsgevaarlijke twisten in de publieke kerk:

Doch daer isser wel veel hier van verscheyden namen/
De welck in eenigheydt vergaed'ring doen te zamen/
En houden haer gevoel elck int byzonder stil.
Dees Gemeenten zijnt niet daer ick van spreken wil/
Want sy zijn noyt erkent voor openbare Kercken:
Maer als een schuylend volck onder d'Ov'righeys vlercken/
En de wer'tlijcke macht oyt gehoorsaem geweest/
Schatting en Tol betaelt/ haer geeert en gevreest.
Maer d'algemene Kerck daer'k oyt voor heb gestreden
Wel veertig Jaren lang met veel zorgvuldigheden/
Dat's dees myne Gemeent/ die nu onrustich leeft/
En nu in het Bestand my nieu onvreden geeft. (Hh4r-v)

²⁴ Van 'tSpijker e.a. 1987.

²⁵ Israel 1995, 433-434.

De figuren Wijsen Raet en Rechte Leeraer vallen 'tLandt bij: het ware christendom is het volgen van de gulden regel:

Twel-leven inder liefd/ God boven al te minnen
 Van gantscher hert en ziel/ met gemoed ende zinnen/
 Mits-dien haer Even-naest' te doen recht ende trou/
 Gelyck elck aen sich zelf wel gedaen hebben wou: (Ii2r)

Theologische twisten dragen hier niet toe bij. Ze komen voort uit intellectuele hoogmoed:

Die de verholentheyte hier waen-wys onderzoeken/
 van Gods dryvuldigheyt en voorschickings verbondt/
 Die vallen aldermeest in onkunds duyster hoecken/
 Want 'sMensch gemeen verstant is te diep desen gront;
 t'Verschil des vryen-wils ziet m'ooch tot alderstont
 meer twedrachts onder t'volck/ dan vreed' en stichting maken. (Ii2v)

Ondertussen wordt gesuggereerd dat de ware grond voor de partijschappen gelegen is in 'Eergierigheyt, geldliefde' en blinde gunst'. Juist predikanten hebben dan de taak de christelijke liefde te prediken: 'Wie Christi Dienaer is behoort daer op te mercken' (Ii2v, 1r).

Ook *Gouda* ziet de predikanten als eerst aangewezenen om de vrede te herstellen, zij het onder de regie van Godlike Regering. De kamer van *Gorkum* daarentegen stelt dat de theologen zo hopeloos verdeeld zijn, dat de overheid hier moet ingrijpen. Trou Leeraer bepleit in het Gorkumse spel, met een beroep op de bekende tekst uit Romeinen 13, het oppergezag van de wereldlijke overheid, die het zwaard niet tevergeefs draagt, maar in dit 'tydelijke leven' geroepen is de goeden te beschermen en de bozen te straffen (Vv2r). Hoge Overigheid en Goe Regeerder, die in dit spel model lijken te staan voor de Staten Generaal en de stadhouder, moeten de eendracht herstellen door de predikanten met kracht tot de orde te roepen.

Wantrouwig gevoelen en Wacker Toesicht, de waakhonden van Hoge Overigheid en Goe regeerder, vragen Trou Leeraer dan of de wereldlijke overheid wel mag beslissen in kerkelijke geschillen, waarop Trou Leeraer zeer beslist bevestigend antwoordt:

Wacker Toesicht: Maer *d'Hoge Ov'righeyt*, heeft die hier in yet t'seggen?
 Trou Leeraer: Wel ja wie kan den twist/ dan die/ ter neder leggen?
 WT: Die weerelts is/ sal die yet richten in *Gods Woort*?
 TL: Wie isser anders die het hoogst gebied behoort?
 WT: De Leeraers onder een die moeten 'tvonnis strycken.
 TL: Wel/ sy zijn strydigh t'saem/ wie sal den and'ren wycken? (Vv2v)

Trou Leeraer pleit onverschrokken, en met opmerkelijk vooruitziende blik, voor het samenroepen van een synode, onder toezicht van de overheid, waarop verkeerde leermeningen kunnen worden veroordeeld:

WT: Hoe weet *d'Hoogh Ov'righeyt* wie recht of onrecht heeft?
 TL: De eygentlycke daet daer van goe kennis geeft.

De dryvers van yet nieuws/ die *neus-wijs* willen sorgen
 op zaken die de *Heer* heeft voor den Mensch verborgen/
 Die *Gods verholenthey*t door *Eygen-wijs* verstant
 uytleggen willen/ en die nemen byder handt/
 Die't duysterste verschil/ dat gants niet kan verstrecken
 aen 's Menschen zaligheyt tot nodigheyt wil trecken/
 Dat *Eygen-sinnich* drijft, en openbaerlijck leert/
 Siet *d'Ov'righeyt* dan niet dat sulcken leert verkeert?
 Mach *d'Ov'righeyt* dan niet de Leeraers t'saem doen komen?
 Doen neerstigh ondersoeck, dat door hun wert vernomen
 of sulcken Leeraer dwaelt? bevint hy't/ mach hy niet
 verbot doen/ dat daer naer alzulx niet meer geschiet?
 O ja/ tis *Godes woort*, ghy sult het zo bevinden. (Vv2v)

Maasland, *Ketel* en *Nootdorp* gaan nauwelijks op de godsdienstige twisten in, maar beperken zich tot het aanstippen van de politieke conflicten. De andere spelen noemen de kerkelijke verdeeldheid wel, maar slechts in zeer algemene termen. Anders dan vandaag de dag was religie kennelijk niet iets waar iedereen over dacht te kunnen, of mogen, meepraten. De fijnere punten van de leer worden niet besproken, en zelfs nauwelijks genoemd. De kamerbroeders hoeden zich er ook voor partij te trekken voor de een of de ander. *Gorkum* gaat daarin het verst door de overheid het recht toe te kennen het conflict tot een einde te helpen brengen door een synode bijeen te roepen — maar in 1616 was nog niet duidelijk welke partij het pleit dan zou winnen.

Meer nog dan rond het thema oorlog of vrede pleitten ook hier de meeste kamers ongecompliceerd voor eendracht. Liefde tot God en liefde tot het vaderland horen daarbij in elkaars verlengde te liggen. In het spel van de *Amsterdamse* oude kamer DeEgelantier wordt van de godsdienst gezegd: 'Dat sy t'eerst is dat oyt menschen vergaringe wrocht' (M1r), en daarom beschouwd moet worden als een van de belangrijkste middelen om eendracht in een gemenebest te behouden. Het personage Wijsheyt spoort de overheid in de persoon van Gebiedende Mensch dan ook aan deugd en religie te koesteren.

De ideale samenleving

Behalve gedachten over de aard van het Bestand, sporadische afhankelijkheidsbetuigingen voor Oldenbarnevelt of Maurits en, bespiegelingen over de gewenste rol van de godsdienst in de maatschappij, bevatten deze spelen ook een beeld van de ideale samenleving. Doorgaans wordt dit beeld gepresenteerd aan het einde van het stuk, als een uitwerking van het door de betreffende kamer aangedragen antwoord op de gestelde vraag:

Wat middel dat best dient ghenomen byderhant,
 Die 'tGemeen nodigst is, en vorderlijckst voor't Landt?

Die ideale samenleving is hiërarchisch opgebouwd, goddelijk gelegitimeerd, en de standen hebben daarin elk hun eigen, scherp omschreven verplichtingen en bevoegdheden.²⁶

²⁶ Een aardig overzicht over de standensamenleving van het *ancien régime* in Doyle 1986.

Het spel van *Gouda* vindt een afronding in het vierde uitkomen van Eenich Volck met de Vijf Zinnen. In het voorgaande heeft Godgeleerde via de socratische methode de verschillende spelfiguren het begrip ontlokt dat onenigheid de vrede en voorspoed in gevaar brengen. De spelfiguur ‘tOneenig Volk hervindt daarop, letterlijk, zijn vijf zinnen, en verandert in ‘tEenich Volk. Deze, die, naar eigen zeggen, ‘wat plomp en grof ben/ so wel in spraek als zangen’ vraagt Vrese voor Verderf een en ander nog eens bondig samen te vatten, want het staat hem alles nog wat vaag voor ogen, als een ‘schaduwe of zwenck’ (Nn3v).

Hoge Overheyt spreekt het verlossende woord: Godlijcke Regeringe en Eenderley Gesinte zijn de voorvechters voor het volk. De eenheid is het medicijn voor alle problemen, en het is de Godlijcke Regeringe die deze plant. Daarbij worden, zoals ook eerder in dit spel herhaaldelijk gebeurt, bijbelse voorbeelden aangehaald, van figuren die niet alleen het volk verenigd, maar het ook, onder Gods zegen, met de wapenen verdedigd hebben: Gideon met zijn kleine bende getrouwen, Jozua, David, de Makkabeeën. Hoge Overheid, Wettige Magistraat en Godtgeleerde betuigen daarop, elk op hun beurt, hun instemming. Daarop verandert Vrese voor Verderf in Vrolick Wesen en bezweert ‘tEenich Volk zich de eendracht in het hart te zullen griffen. De vier klassieke deugden Rechtvaardigheid, Matigheyt, Voorsichticheyt en Sterckheydt bevestigen dat zelfs zij niets vermogen zonder eenheid, en Godgeleerde vat de clou tenslotte nog een keer samen:

D'tijdt is gekomen hier/ wy willen d'zin rat/ knopen/
En altezamen in eenen wech en padt,, lopen. (Nn4r-Oo2r)

De volgorde waarin de personages optreden suggereert een hiërarchie waarin Godlijcke Regering, gevormd door Hoge Overheid, Wettige Magistraat en Godtgeleerde, staat boven het volk, dat een beroep kan doen op de deugden.

Bij de meeste kamers, met uitzondering van de Vlaamse kamer van *Haarlem*, de Brabantse van *Amsterdam*, *Zoetermeer*, *Nootdorp* en *Dordrecht*, vormt de wereldlijke overheid, al dan niet onderscheiden naar verschillende aspecten of rangen, een sprekend optredende figuur in de spelen. De nood van het gemeen en de welvaart van het land zijn hun eerste verantwoordelijkheid. Geestelijken spelen in verhouding een veel bescheidener rol. Slechts de kamers van *Rotterdam*, *Gouda* en *Gorkum* voeren onder verschillende benamingen een predikant als sprekende figuur op. In het zojuist genoemde spel van *Gouda* speelt de Godtgeleerde een glansrol als middelaar tussen volk en regering. In het spel van *Rotterdam* heeft de Rechte Leeraar een bescheidener plaats: als het Vereenicht Landt voor de laatste maal uitkomt is De Ghemeent opgesteld in een tableau, ‘zittende in orden’, waarin de Leraar bovenaan zit, de gemeente daaronder, en vervolgens de deugden Burgerlijke Vrede en Ghetrouwigheyt ‘t’samen ghebonden met den bandt der liefden’ (Kk1r). De volgorde is hier dezelfde als die van het Goudse spel: overheid – geestelijkheid – volk – deugden, alleen is de Rotterdamse Leeraar geen onderdeel van de Godlijcke Regeering, maar ondergebracht bij het gemeen, en als een bezoldigd ambtenaar in dienst van de regering, of in diens eigen woorden: ‘t Preeck-ampt is myn beroep/ ick hebber voor myn loning’ (Kk1v).

In de meeste spelen heeft de geestelijke stand geen eigen plaats in de maatschappelijke orde. Het antwoord van de *Kethelse* kamer op de uitgeschreven

vraag kan gelezen worden als een zeer beknopt geformuleerde zedenspiegel voor de verschillende standen:

*Een Ongeveynsde vreed', voorsichtich heyls Regering,
Eendrachtich Overheyt, met goed' Oprechte lering,
In de Vrese Gods hem wel te wesen onderdaen. (Ff4r)*

Voorsichtich heyls Regering staat dan voor de hoge overheid, die bevoegd is te beslissen over oorlog en vrede' Eendrachtich Overheyt voor de plaatselijke overheden, die door integer bestuur, met behulp van de godsdienst, de vrede moeten bewaren, en de derde regel maant het volk, de onderdanen, zich te laten leiden door de Vrese Gods. *Kethel* is dan ook een van de kamers die wel het belang van ware godsdienstigheid belijden, maar niet ingaan op de religieuze twisten van het moment en de rol van predikanten daarin. Ware religie wordt in de meeste spelen hoog gewaardeerd, als basis voor onderlinge liefde en waarborg voor goddelijke zegen, maar daar lijkt niet speciaal een aparte stand voor nodig te zijn. In het spel van *Dordrecht* worden zelfs twee soorten geestelijken tegen elkaar uitgespeeld: de spelfiguren Gheleerde Waen en Onmatige IJver, beide voorstanders van geloofsdwang en kettervervolging zoals onder Koning Philips II, worden ontmaskerd als 'lose schalcken vals, bey tot Leuven woonachtich', dat wil zeggen: katholieke godgeleerden (Eee1r-Eee4r). Goede meyningh stelt daartegenover het ideaalbeeld 'van ons Godt-g'leerde wijs *gematigde Leeraren*', die louter de ware godsdienst prediken die volgens deze kamer ook het meest het algemeen nut dient, namelijk 'Godts goetheyt tot berou en waer' *aflaet van sonden*' (Fff2r).

De in de spelen vervatte standenhierarchie weerspiegelt uiteraard de machtsverhoudingen onder het *ancien régime*, maar deze is niet louter 'top down' gedacht. Een aantal spelen bedient zich van de bijbelse beeldspraak waarin de gemeente wordt voorgesteld als een lichaam dat vele leden telt, die weliswaar in aanzien verschillen, maar die voor het welzijn van het geheel alle even nodig zijn. Het meest uitgesproken is hierin de kamer van *Rotterdam*. Zij wijt de twist, behalve aan gewroet in de geheimenissen Gods, ook aan politieke factiestrijd, een in deze tijd gangbare vorm van politieke cultuur waarin rivaliserende regentengroepen macht rijkdom en aanzien naar zich toe probeerden te trekken door de leden van de eigen groep (factie) gunsten toe te spelen en de leden van de andere groep daarvan zoveel mogelijk uit te sluiten:

*Daer d'Eergierigheyt en geld liefd' heeft heerschappye/
En daer de blinde gunst is met begrijplichkheyt/
Daer is/ komt noch en blijft d'Eendracht t'genigen tye. (Ii2v)*

Een dergelijke strijd is uiteraard schadelijk voor het lichaam van de gemeenschap, dat hier ook als een gezin wordt voorgesteld. Daar wordt dan tegenover geplaatst het beeld van de gemeenschap waarin de rijken solidair zijn met de armen, als gelijkwaardige leden van het ene lichaam, en zo de sociale vrede en eendracht gewaarborgd worden:

*Oock d'Armen die vroom zijn/ en zietmen niet versmaen/
Maer het verstandt en deucht ziet elck eerbiedig aen.
De Rijcke is gestelt der Armen druck te stelpen/*

Sonder roem oft verwijt haer inden noot te helpen/
 Het welck inde Gemeent burgerlijck' vrede baert. (Ii3r)

Dit motief komt terug in het spel van *Nootdorp*. Ook hier wordt de maatschappij voorgesteld als een lichaam bestaande uit verschillende leden, en wordt opgeroepen tot onderlinge solidariteit, omdat schade aan een lid, ook schade voor het geheel is, en de leden zonder elkaar niet kunnen bestaan:

Merckt hoe 't gaet in dien tijt/ dat 't eene Lit lijt pijn/
 Het zy een handt of been/'t en kan sich self niet helpen/
 Ten kan sijns nootdrufes aes door voeding niet bestelpen/
 En d'and'rer leden elck soeckt sijns *eygen profijt*,
 De maegh (van waer dat komt het voetsel t'sijnder tijt)
 is meed' in dit verscheel getreden/ dus en willen
 sy d'een den and'ren geen hant-reycking doen, noch stillen
 des and'ren kommer/ maer elck leeft na synen zin. (Pp4v)

Waar de leden elkaar bijstaan groeit de welvaart, volgens dit spel. Zelfs armoede of verarming is geen reden tot grote zorg in een land dat zo met eendracht en welvaart is gezegend als Nederland. Alleen een figuur als Eygen Baet stuurt een bedelaar van de deur. Valerius Maximus wordt geciteerd met zijn uitspraak dat hij liever arme zou leven in een land dat gezegend is met eendracht en welvaart, dan als rijke in een arm land (Rr2v-3r, cf. Qq1v-2r).

Voortdurend klinkt in deze lichaam-metaforen de waarschuwing dat het zonder eendracht met het lichaam slecht zal aflopen. Het sterkst is dit het geval in het spel van De Vijgeboom uit *Schiedam*. Het spel is een variant op Livius' *Ab urbe condita*. Menenius Agrippa, de bemiddelaar tussen de Raad van Rome en de onder Cicinius en Brutus in opstand gekomen veteranen, spreekt de opstandigen toe, en vergelijkt hun uittocht uit de door de Volsen bedreigde stad met de opstand van de ledematen tegen de maag:

De Leden op een tijt die wouden haer gaen stellen
 altsaem tegen de maech: t'Hooft sprack ick ben met quellen
 en zorgh altijt bezwaert/ en wat ick daer door win/
 Dat slockt de gulse maech alleneelijcken in.
De voeten seyden oock/ wy moeten 'tLichaem dragen/
 En hebben daer niet voor/ 'tis alles voor de Mage.
 De hant die klaechde me/ dat hy steeds wercken most/
 En dat de maech alleen verteerden al den kost/
 En bleef altyt gerust in luyheyt sonder wercken. (Iii4v-Kkk1r)

Toen de ledematen daarop in staking gingen, en weigerden de maag nog van voedsel te voorzien, verzwakte uiteraard het hele lichaam.

Het *Schiedamse* spel draait om de onwil van de Romeinse elite om aan de gerechtvaardigde eisen van de veteranen tegemoet te komen en de redding van de eenheid, en daarmee van de stad, door het verstandige optreden van Menenius

Agrippa.²⁷ Dit laat zich lezen als een waarschuwing aan de elite van de Republiek om te zorgen voor een rechtvaardiger verdeling van de onder het Bestand zo spectaculair toegenomen welvaart van het land. Ook in het spel van het Amsterdamse Wit Lavendel klonk door dat het renteniers en boeren voor de wind ging, maar dat de stadsbevolking te lijden had onder ‘nering-loose tijd’ (O4v). Jonathan Israel heeft erop gewezen dat tijdens het Bestand vooral in de industriesteden de werkende armen het zwaar hadden. Hij suggereert dat de onvrede daarover een voedingsbodem schiep voor de inmenging van ‘het volk’, waardoor de twisten in de jaren 1617-1618 een werkelijk ‘populair’ karakter zouden krijgen.²⁸

De voorstelling van de ideale samenleving als een geled geheel van hiërarchisch geordende standen, die door harmonieus samenspel het gemeenschappelijk welzijn garanderen sluit vrijwel naadloos aan op de thematiek van de refreinen. De kamers waren uitgenodigd om hier antwoord te geven op de vraag :

Die syn Kind'ren op queect met wel te doen sorgvuldich,
Wat zijn sy (zijnde groot) hem daer voor weder schuldich?

De refreinen geven hierop inhoudelijk vrijwel eensluidende en volstrekt voorspelbare antwoorden. Eerbied, gehoorzaamheid en dankbaarheid, en vooral: liefde worden in alle toonaarden genoemd.

Er is enige variatie in de manier waarop deze kinderlijke deugden worden gefundeerd. De meeste kamers leggen de nadruk op het religieus karakter van de plicht tot liefde, dankbaarheid en gehoorzaamheid jegens de ouders. De *Amsterdamse Egelantieren*, ‘*sGravesande* en *Nootdorp* voeren hierbij het vijfde van de Tien Geboden aan: Eert uw vader en uw moeder, opdat uw dagen verlengd worden in het land dat de Here uw God u geven zal (Exodus 20:12). *Delft* verwijst naar de eerste hoofdstukken van Genesis, waar Adam en Eva om hun ongehoorzaamheid uit het paradijs verdreven worden, *Maasland* legt de nadruk op de door kinderen aan hun ouders verschuldigde liefde in termen die herinneren aan de lofzang op de liefde in I Korinthe 13, de *Schiedamse Roo Roosen* voeren een hele ris aan toepasselijke bijbelteksten aan, en voor *Gouda* en de *Schiedamse Vijgeboom* is vooral het voorbeeld van Christus’ gehoorzaamheid aan zijn hemelse Vader maatgevend, ook voor aardse kinderen. In een aantal gevallen wordt de schuldige plicht van kinderen om hun ouders lief te hebben en te eren niet alleen op de goddelijke wet, maar tevens op klassieke voorbeelden en de natuur teruggevoerd.

In een aantal refereinen wordt dit thema van de de eerbied van kinderen jegens hun ouders breder opgevat, en klinken de boven gerefereerde gedachten over de door God ingestelde hiërarchische orde van de samenleving door. Voor de Vlaamse kamer van *Haarlem* dient de opvoeding die ouders hun kinderen geven zich te modelleren op de manier waarop God met de mensen omgaat: in een opvoeding in liefdevolle discipline, niet wreed, maar ook niet slap. *Delft* en de *Schiedamse Vijgeboom* passen ook de overheid in deze hiërarchische orde in. Zoals kinderen eerbied en

²⁷ Cf. Smits-Veldt 1989, 187-191.

²⁸ Israel 1995, 437.

gehoorzaamheid verschuldigd zijn aan hun ouders, zijn onderdanen dat aan de overheid als ‘De Vaderen des volcx en Ouders der gemeent’ (Kkk3r).

Alleen in het refrein van *Zoetermeer* is er ook plaats ingeruimd voor de geestelijkheid:

Wie dat de Ouders zijn/ dient hier oock wel gezeyt/
 Op datmen/ ‘t gunt haer komt/ eerbaerlijck mach voldoen.
 ‘Tis Vader/ Moeder/ Voocht/ Leeraer/ en d’Overheyt/
 Die all’ (alsse Ouders zijn) Kind’ren eerlijck op-voen/
 D’een door d’natuerlijck’ daedt/ d’ander door leer voort-spoen/
 Van lijfs nootdruft voorzien met raet en goede wetten:
 Met heyr-kraft kloeck en wijs tot lijf-wacht wilt bevroen/
 Al ongeluck en quaet soecken sy te verpletten.
 Met de jonckheydt onreyn en haer verdurven smetten/
 Hebben sy groot geduldt/ en lydent met verlangen:
 Oock voor gebreck verzocht/ voor der bedriegers netten/
 Geleert in wijsheydt/ deucht/ sy als Vaders voorgangen.
 Siet wat al weldaets groot hebt ghy van haer ontfangen/
 Die u ziels spijs voorsteldt met Godes woort te preken:
 Dies zijt ghy schuldich haer gestadich onverstrangen/
 ‘Tgeen datmen hier besluyt/ ‘tsy Klercken ofte Leken/
 Liefd’, eer, danck ende hulp, gheduldt met haer gebreken. (Cc4r)

Besluit

Hoe actualiserend zijn de Vlaardingse spelen van 1616? De politieke en religieuze verdeeldheid speelt duidelijk een rol, zij het in lang niet alle spelen even uitgesproken. De tegenstelling tussen Maurits en Oldenbarnevelt wordt in twee spelen benoemd. *Maasland* schetst een positief beeld van het beleid van Oldenbarnevelt, *Gorkum* is kritisch jegens de architect van het Bestand en bejubelt Maurits. Onbestemder klinkt in de spelen van *Rotterdam*, *Nootdorp* en de *Schiedamse* kamer De Vijgenboom onvrede door over de ongelijke verdeling van de voordelen die het Bestand aan verschillende bevolkingsgroepen gebracht heeft en wordt bedekt gezinspeeld op winstbejag door facties in Staten en steden. De religieuze twist wordt, voor zover genoemd, betreurd, maar de leerstellige en kerkordelijke kwesties waar het om draait worden nergens aan de orde gesteld en zelfs de partijnamen remonstrant en contraremonstrant worden niet gebezigd. Deze onderkoelde behandeling van de religieuze verdeeldheid is des te opvallender omdat ze in de geschiedschrijving over het Bestand altijd een prominente plaats inneemt.

De spelen roepen stuk voor stuk op tot eendracht die macht maakt, en het ware christendom dat zich uit in onderlinge liefde. Die eendracht en liefde worden het best gewaarborgd als alle leden van het lichaam dat de samenleving uitmaakt harmonieus samenleven, ieder op de plaats en in de rol die hem in het hiërarchisch geordend systeem toekomt. Dat betekent dat overheid en kerk eensgezind het volk dienen te leiden, en het volk de boven hem gestelde overheid dient te gehoorzamen. Het grote voorbeeld hiervoor is de gehoorzaamheid van Christus aan zijn hemelse Vader. Daarnaast worden bijbelse en klassieke voorbeelden van deze voorbeeldige orde en de rampen die voortkomen uit de verstoring ervan niet geschuwd. Eerbiedige liefde en

gehoorzaamheid worden ook door alle kamers geprezen als de enig juiste houding van kinderen jegens hun ouders. Zowel regering als ouders dienen zich conscientieus van hun taak te kwijten en bij de uitoefening van hun gezag de juiste maat te houden: zacht genoeg om onderlinge liefde en respect te wekken, maar streng genoeg om de gewenste discipline te handhaven.

Zo gezien is de boodschap van het Vlaardingse rederijkerstoernooi van 1616 uitermate traditioneel en conservatief. De indruk die de serie opvoeringen op het publiek maakte is op grond van alleen de teksten en een enkele toneelaanwijzing natuurlijk niet goed te peilen. Gezien de gekunstelde stijl en de weinig spectaculaire boodschap moet de vermaakswaarde vooral gelegen hebben in de aankleding en de kwaliteit van voordracht en mimiek, onderdelen waarop ook verschillende prijzen te behalen waren. De eerste en tweede prijs voor het spel zelf, die naar *Gorkum* en *Maasland* gingen, zouden kunnen berusten op het feit dat zij het verst hun nek uitstaken door een duidelijke voorkeur voor stadhouder respectievelijk Landsadvocaat uit te spreken. De spelen van *Zoetermeer* en *Dordrecht*, die de derde en vierde prijs wonnen, zijn vroom te noemen: beide kamers kapittelen de genotzucht en eigenzinnigheid die onder het Bestand de overhand gekregen zouden hebben, en roepen op tot waar berouw, vurig gebed, nalaten van van de zonden en een eenvoudig christelijk leven.

Dit alles roept de vraag op wat de rederijkers in deze spelen als hun taak zagen, en waarop tijdgenoten de inhoud van hun spelen beoordeelden. Voor opinievorming was de boodschap van de spelen wel heel weinig expliciet. Het meest uitgesproken waren de kamers over de algemene verwerpelijkheid van factiestrijd in een periode van oorlogsdreiging en de noodzaak van solidariteit tussen sterken en zwakken. Met name genoemd werden de leiderschapskwaliteiten van Maurits en Oldenbarnevelt, waarbij overigens zorgvuldig vermeden werd deze twee als tegenstanders te schetsen. De theologische kwesties die het beeld van de twisten in de geschiedschrijving zozeer beheersen, blijven in de spelen ongenoemd. Het is niet mogelijk de theologische ligging van kamers of spelen te bepalen. Ook hier gingen zij een positiekeuze zorgvuldig uit de weg. Wel suggereren de spelen soms een verband tussen politieke en kerkelijke facties. Aanprijzing van een eenvoudige christelijke moraal was kennelijk het uiterste waartoe men gaan kon, al kan niet uitgesloten worden dat dit in een tijd waarin godsdienst steeds verder politiseerde als kritiek op de heersende tijdgeest gezien werd.²⁹ Wat er aan kritische noten al gebracht werd was omzichtig verhuld in traditionele metaforen.

Een regelrechte bijdrage aan een publiek debat waren de spelen daarmee niet. Het is ook zeer de vraag of dat überhaupt mogelijk was. Hoe mild de censuur in de Republiek ook geweest mag zijn, openlijke en vrije kritiek op de politieke elite en de publieke kerk werd niet op prijs gesteld.³⁰ Een rederijkersfestival was eerder een gemeenschapsstichtend ritueel. Daarin ligt wellicht ook de aard van het meesterschap dat in de kamers geoefend en in de zinnespelen tot uitdrukking gebracht werd.

²⁹ Cf. Smits-Veldt 1989 en Spies 2002, die kamers en versregels wel aan de een of de andere partij toeschrijft, maar herhaaldelijk de hachelijkheid daarvan aangeeft.

³⁰ Groenveld 1987.

Overtuigend is in de recente literatuur aangetoond hoezeer de kamers scholen waren voor de oefening van welsprekendheid en schrijfvaardigheid in de volkstaal voor degene die publieke ambten ambieerden.³¹ Waar de academische vorming van politici en theologen voorbereidde op de formulering en verdediging van partijstandpunten, had de vorming in de rederijkerskamers mogelijk een heel ander doel. De Nederlandse discussiecultuur, zoals die vorm kreeg in de menigvuldige raden, besturen en commissies onder de Republiek, beoogde vooral het bereiken van consensus. Die consensus werd gezocht achter gesloten deuren, en naar buiten gebracht in formuleringen waarin interne conflicten bezworen en de eendracht uitgedragen werd.³² De verbale balanceerkunst, om actuele conflicten aan de orde te kunnen stellen zonder onnodig te polariseren, vereiste het soort oefening dat de kamers boden.

³¹ Van Boheemen en Van der Heijden 1999; Van Dixhoorn 2004.

³² Frijhoff en Spies 1999, 218-219.